

Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – 320 с. – С. 133–135.

І.Ю. Робак

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

В.Д. ОТАМАНОВСЬКОГО

У статті відтворюються останні події життя та діяльності видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого і організатора науки В.Д. Отамановського в Харкові 1958–1964 рр.

***Ключові слова:** Отамановський, Харківський державний медичний інститут, кафедра латинської мови, Центральна Рада, Крути, СВУ, історія медицини.*

«V.D. Otamanovsky's life and activity: Kharkiv period». In the article last events of life and activity of a prominent Ukrainian public figure, scientist and science organizer Valentin D. Otamanovsky in Kharkiv 1958–1964 are restored.

***Key words:** Otamanovsky, Kharkiv state medical institute, Latin department, Central Rada, Kruty, history of medicine.*

Наступного року виповнюється 120 років від дня народження одного з друзів І.О. Гуржія, відомого свого часу громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. (зокрема учасника горезвісного бою під Крутами), знаного вченого, дослідника широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краєзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора Валентина Дмитровича Отамановського.

За роки незалежності України про його життя і діяльність вийшло стільки літератури, що біографію В.Д. Отамановського, здавалося б, можна вважати цілком відтвореною. Навіть серед порівняно невеликої кількості дисертацій, захищених по персоналіях за спеціальністю 07.00.07. – історія науки і техніки, є дисертація З.С. Савчук «В.Д. Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки» (Київ, 2006) [1].

Проте, незважаючи на постійний інтерес дослідників, біографія В.Д. Отамановського залишається недостатньо вивченою. Насправді детально досліджені тільки декілька (хоча, безумовно, важливих і яскравих) епізодів життя Валентина Дмитровича, пов'язаних з його роботою на Поділлі в 1920-х роках і участю в процесі «Спілки визволення України» в 1929–1930 роках [1–9 та ін.]. Інші ж біографічні відомості бувають «білими плямами». Недостатньо вивчена і остання сторінка його біографії – перебування і робота в Харкові 1958–1964 рр. С.І. Кот намагався створити цілісний біографічний нарис, присвячений В.Д. Отамановському [8]. Йому вдалося вперше у вітчизняній літературі правдиво висвітлити багато сторінок біографії вченого. Проте його праця більш схожа на публіцистику, адже жодного посилання на джерела або історичні дослідження в ній немає. До того ж не позбавлена вона й фактографічних помилок. Тільки однією фразою згадується харківський період життя В.Д. Отамановського в довіднику В. Верстюка і Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради» [9]. До того ж, у ньому невірно названий виш, у якому останні роки працював Валентин Дмитрович [там само, 142].

Тому темою даної статті є відтворення заключних п'яти з половиною років життєвого шляху В.Д. Отамановського до самого останнього подиху вченого.

Отже, останні роки свого життя Валентин Дмитрович провів у Харкові. До того із серпня 1949 р. він завідував кафедрою латинської мови (латинської мови та іноземних мов) Саратовського медичного інституту. Однак гідних житлових умов не мав. У Харкові йому запропонували квартиру. 14 жовтня 1958 р. він за конкурсом обрався завідувачем кафедри латинської мови

Харківського державного медичного інституту. 19 жовтня прибув із Саратова до Харкова і зупинився в готелі «Харків». 20 жовтня вже приступив до роботи. Незабаром отримав квартиру в новобудові на проспекті Леніна за дві тролейбусних зупинки від головного корпусу інституту. Туди разом з дружиною Марією Іванівною Григор'євою-Отамановською і перебрався. Дітей (принаймні офіційних) у Валентина Дмитровича не було.

На кафедрі з притаманними йому енергією і професіоналізмом підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу. З ініціативи та під керівництвом професора В.Д. Отамановського молоді викладачі стали досліджувати наукові праці вчених-медиків. На матеріалі вивчення граматичних і термінологічних особливостей латинської мови праць М.І. Пирогова він запланував дві кандидатські дисертації, які були виконані та захищені вже після смерті професора. Взагалі під його керівництвом всі викладачі кафедри працювали над кандидатськими дисертаціями. Валентин Дмитрович розпочав велику роботу щодо інтеграції курсу латинської мови з курсами клінічних кафедр, кафедр анатомії та фармакології. Сам професор остаточно замкнув коло своїх наукових інтересів на історії медицини. Підготував монографію «Аптечное дело на Украине в XIV – начале XIX вв.». Будучи активним членом Всесоюзного товариства з розповсюдження політичних і наукових знань (з 1963 р. – товариство «Знання»), він читав лекції з історії вітчизняної медицини. У травні 1963 р. переобрався на ту ж посаду на новий п'ятирічний термін [10, 1–47; 11, 190; 12, 193–196].

Проте 10 березня 1964 р. в центрі Харкова, на вулиці неподалік від Харківського медінституту, на шляху до кафедри, Валентину Дмитровичу стало зле. Поруч розташовувалася клініка внутрішніх хвороб обласної клінічної лікарні, куди його негайно доправили. Але пацієнтові не зарадила навіть своєчасна допомога лікарів. Хворий незабаром помер від інфаркту міокарда. Поховали Валентина Дмитровича Отамановського на міському кладовищі [10, 28]. Його дружина незабаром повернулася до Казані, звідки була родом, і будь-яких родичів В.Д. Отамановського в Харкові не залишилось [там само, 3, 41].

У Харкові колеги по роботі знали В.Д. Отамановського як добропорядного і поважного радянського професора. Дотепер йде відгомін про його воістину енциклопедичну ерудицію. Проте співробітники навіть не уявляли, якою був насправді масштабною і трагічною постаттю професор В.Д. Отамановський. Як свідчать бесіди із співробітниками Валентина Дмитровича по інституту, зокрема з досить відповідальними посадовими особами (такими, як секретар парткому початку 1960-х років і перший проректор вишу), вони навіть не здогадувалися про бурхливу революційну молодість В.Д. Отамановського, його роль в історії української науки 1920-х років, репресії та поневіряння, які він пережив. Чому?

У відповідь спробуємо піддати джерелознавчому аналізу особову справу В.Д. Отамановського під назвою «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах» [10], що міститься в архіві Харківського національного медичного університету.

Зовнішня критика не залишає сумнівів в оригінальності джерела. Немає жодних підстав підозрювати текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відкладалися у відділі кадрів, а потім архіві солідної науково-педагогічної установи – Харківського медичного інституту, де постійно перебували під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в підробці документів. Отже, час, місце і умови виникнення джерела визначаються однозначно. Штampi і печатки установ підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться в справі, не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личный листок по учету кадров» В.Д. Отамановський особисто

вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!) [10, 2]. Це підтверджують свідчення (зокрема про лінгвістичну підготовку В.Д. Отамановського) дійсного члена АМН СРСР професора В. Терновського та доктора філологічних наук професора О. Лук'яненка, що містяться в справі. Або вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць [там само, 3–4]. Вона відповідним чином підтверджена підписом відповідної посадової особи і печаткою. Вказані відомості про освіту, наукові ступені та звання підтверджені відповідними нотаріально завіреними копіями документів [там само, 10–12].

Але, в той же час, низка фактів біографії В.Д. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема, він власноруч пише про те, що у 1920–1930-х рр. працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що протягом 1929–1931 рр. він знаходився в ув'язненні по справі СВУ, про що сам писав в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [1–9; 13, 699; 14; 15].

Деякі факти зі своєї біографії (і найяскравіші) В.Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р. Ані слова про «Братство самостійників», про Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні – теж мовчання. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався. А судимість по справі СВУ, яку він не зазначив, була знята посмертно лише 1989 р. [16].

Підсумовуючи внутрішню критику джерела відзначимо, що поруч з безперечно доведеними фактами, в ньому містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В.Д. Отамановського, викладених ним особисто в «Личном листке по учету кадров» і автобіографії за період з 1917

по, принаймні, 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді у 1917–1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі СВУ та ін.) у цих документах відсутні. Використовуючи джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено відзначаємо, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В.Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу, коли виникло джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялися КДБ. У кожному виші працював принаймні один «куратор» від КДБ, а у вишах з іноземними студентами, яким був ХМІ, й більше. І приховати, наприклад, участь у «контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Тим більше, що В.Д. Отамановського «органи» постійно «супроводжували». Про таке свідчить лист начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області, датований червнем 1952 р. і опублікований у книзі Володимира Пристайка і Юрія Шаповала «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти» (Київ, 1995) [7, 344]. У листі йдеться про «розробку» В.Д. Отамановського і введення до його оточення спецагента. До речі, в Саратові Валентин Дмитрович теж перекрутив свою біографію, як і в Харкові [17, 182].

Дозволимо припустити, що між В.Д. Отамановським і «компетентними» органами існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Але за що такий «подарунок»? За співпрацю? Якщо В.Д. Отамановський працював «сексотом» КДБ, то навіщо начальник Саратовського УМДБ 1952 р. розпочав його подальшу «розробку» «по підозренню в проведенні організованої антисоветской деятельности и причастности к украинским националистам» [7, 344]? Чому та «розробка» не

мала жодних негативних наслідків для Валентина Дмитровича (навпаки, 1956 р. – захист докторської дисертації, 1958 р. – отримання вченого звання професора)?

Або ще один факт стосунків з владними структурами, який важко пояснити. Конкурс у Харківському медичному інституті відбувся в жовтні 1958 р., тобто в розпал навчального року. Природно, що директор Саратовського медінституту наполягав на тому, щоб Валентин Дмитрович залишився хоча б до кінця семестру і віддав розпорядження не видавати йому трудової книжки. Справа дійшла до конфлікту, для розв'язання якого В.Д. Отамановський долучив прокурора Саратовської області та обком профспілки медпрацівників [10, 1, 19]. І таки довів свою правоту. З точки зору сьогодення цілком нормальна практика. А тоді навряд чи пересічна радянська людина, та ще й з таким минулим, наважилася б на подібний вчинок. Тим більше, що з точки зору радянської моралі, директор був цілком правий. Так що ж виходить, Валентин Дмитрович мав певну підтримку якихось владних структур? Розгадати цю загадку життя визначного українського революціонера і науковця, відтворити повноцінну і реальну біографію В.Д. Отамановського допоможе прискіплива робота в архівах (колишнього КДБ, передусім), комплексне вивчення всіх опублікованих матеріалів про життя і суспільну діяльність Валентина Дмитровича, його творчої спадщини. Очевидно, що до цієї досить делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянської доби і того соціального простору, яким була українська наука і в широкому сенсі українське культурне і громадське життя тих років. Проте й обминати таких питань не слід, бо в іншому випадку спотворюється реальна історія науки, культури і суспільства радянської України в цілому, стає неможливим зрозуміти долю тогочасних науковців, врешті-решт втрачається сенс науки як суспільного інституту, в основі якого мають бути морально-етичні засади.

І ще одне завдання, яке стоїть перед дослідниками життя та діяльності Валентина Дмитровича Отамановського полягає в тому, щоб знайти та

опублікувати рукопис його монографії «Аптечное дело на Украине в XIV – начале XIX вв.», яка на момент його смерті була вже завершена [10, 28].

Отже, ми бачимо дві найближчі перспективи наукових розвідок досліджуваної теми: з'ясування стосунків В.Д. Отамановського з «компетентними» органами наприкінці життя і пошук рукопису його монографії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893–1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук; Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.

2. Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С. Гальчак. – Вінниця: б. в., 2005. – С. 136–138.

3. Кароєва Л. Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Кароєва // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді та повідомлення. – Х.: б. в., 1997. – Ч. 1. – С. 157–158.

4. Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К. – Хмельницький: Рідний край, 1991. – С. 133–142.

5. Малюта О. Отамановський Валентин Дмитрович / Ольга Малюта // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». – К.: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 2006. – Вип. 2. Ч. 3. – С. 165–169.

6. Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця: б. в., 1993. – 480 с. – (Вінницький обласний краєзнавчий музей).

7. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

8. Кот Сергій. Валентин Отамановський / Сергій Кот // Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд.: Я. Гаврилюк. – К.: Просвіта, 2008. – 840 с.: іл.

9. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К.: б. в., 2007. – 255 с.

10. Архів Харківського національного медичного університету «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). Г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. Кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».

11. Вчені університету / Харк. держ. мед. ун-т; за ред. А. Я. Циганенка. – Х.: Харків, 2002. – 470 с. – На опр.: Вчені Харківського державного медичного університету. – Присвяч. 200-річчю від дня заснування Харк. держ. мед. ун-ту, 1805–2005.

12. Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005 / за ред.. А. Я. Циганенка]. – Х.: [ВПЦ «Контраст»], 2005. – 742 с., [7] с. іл.. – На опр.: Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.

13. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл. – О. – 2010. – С. 699–700.

14. Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського / В. Д. Отамановський // Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 13–20.

15. Отамановський В. Д. Моє каяття / В. Д. Отамановський // Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 20–29.

16. Савцов В. Злочин, якого не було / В. Савцов // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 26, 27 вересня.

17. Нуштаев А. И., Завьялов А. И., Якупов И. А. Вклад профессора Валентина Дмитриевича Отамановского в развитие истории медицины и

классической филологии / А. И. Нуштаев, А. И. Завьялов, И. А. Якупов // Медицинская профессура СССР. Краткое содержание и тезисы докладов научной конференции. – М.: издательский дом «Русский врач», 2010. – С. 182–184.